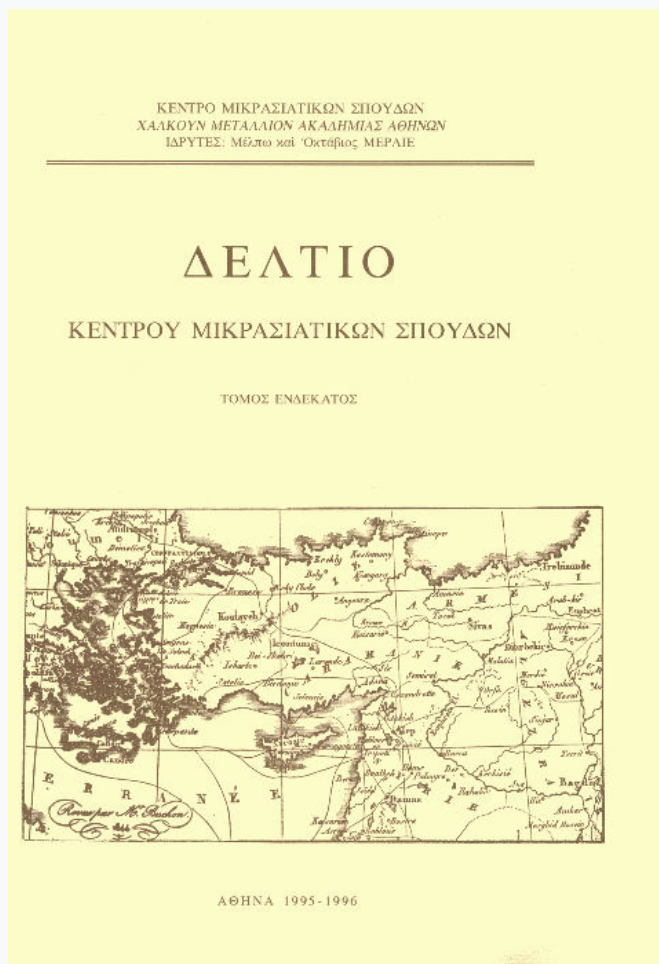

Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών

Τόμ. 11 (1995)

Αμερικάνοι ιεραπόστολοι στη Μικρά Ασία: Βιβλιογραφική επιστολή

Σταύρος Θ. Ανεστίδης

doi: [10.12681/deltiokms.60](https://doi.org/10.12681/deltiokms.60)

Copyright © 2015, Σταύρος Θ. Ανεστίδης

Άδεια χρήσης [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/).

Βιβλιογραφική αναφορά:

Ανεστίδης Σ. Θ. (1995). Αμερικάνοι ιεραπόστολοι στη Μικρά Ασία: Βιβλιογραφική επιστολή. *Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών*, 11, 375–388. <https://doi.org/10.12681/deltiokms.60>

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΟ ΔΟΚΙΜΙΟ

ΑΜΕΡΙΚΑΝΟΙ ΙΕΡΑΠΟΣΤΟΛΟΙ ΣΤΗ ΜΙΚΡΑ ΑΣΙΑ

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΗ ΕΠΙΣΚΟΠΗΣΗ

Στήν διδασκάλισσά μου Καίτη Ξανθοπούλου
Διευθύντρια της 'Αστικής Σχολής
Ταταούλων Κωνσταντινουπόλεως (1967-1978)

Τὸν 19ο αἰῶνα ὁ Προτεσταντισμὸς ἀποπειρᾶται ἐκ νέου τὴ διείσδυση στὴν Ὀρθόδοξη Ἀνατολικὴ Ἐκκλησία. Πρόκειται πλέον γιὰ τὴν ἐπιδίωξη προσηλυτισμοῦ τοῦ ποιμνίου καὶ ὄχι γιὰ ἐπιβολὴ ἐκ τῶν ἄνω, μέσω θεολόγων, ἐκκλησιαστικῶν ἀξιωματοῦχων, ὁμολογιῶν, συγγραφῶν καὶ ἄλλων πνευματικῶν μέσων, ὅπως εἶχε συμβεῖ ἐπὶ Κυρίλλου Λουκάρεως.¹ Τὸ ἔδαφος θεωρεῖται πρόσφορο: πνευματικὴ καχεξία, ἡ ὁποία χαρακτηρίζει ἓνα ὑπολογισμὸ τμῆμα τῶν χριστιανικῶν κοινοτήτων τῆς Μικρᾶς Ἀσίας,² ἐνῶ στὴν ἐπικράτεια τοῦ ἑλληνικοῦ βασιλείου, οἱ ἐπιδράσεις τῆς σκέψεως θεολόγων ὅπως ὁ Νεόφυτος Βάμβας καὶ ὁ Θεόκλητος Φαρμακίδης καὶ οἱ διεργασίες γιὰ τὴν ἀναμόρφωση τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος συγκροτοῦν μίαν ιδιόμορφη συγκυρία.³ Ἄς ἔχουμε ἐπίσης ὑπ' ὄψη μας ὅτι τὸ 1830 ὑπογράφεται

1. Βλ. τὴν ἑξαετηρικὴ μονογραφία τοῦ Gunnar Hering, *Οἰκουμενικὸ Πατριαρχεῖο καὶ εὐρωπαϊκὴ πολιτικὴ, 1620-1638*, Ἀθήνα, Μορφωτικὸ Ἴδρυμα Ἑθνικῆς Τραπέζης, 1992, σσ. 30-42 καὶ ἰδίως σ. 121 κ.έ. Ἐπίσης, Ἰωάννου Ἰ. Καρμύνη, *Ὀρθοδοξία καὶ Προτεσταντισμὸς*, τόμ. 1, Ἀθήνα 1937, σσ. 277-310, ὅπου καὶ οἱ κυριότερες σχετικὲς βιβλιογραφικὲς ἐνδείξεις.

2. Βλ. τὴν σειρὰ τῶν «Ἐκθέσεων τῆς Ἐκπαιδευτικῆς Ἐπιτροπῆς τοῦ ἐν Κωνσταντινουπόλει Ἑλληνικοῦ Φιλολογικοῦ Συλλόγου», *Περιοδικὸν Ἑλληνικοῦ Φιλολογικοῦ Συλλόγου Κωνσταντινουπόλεως* 6 (1871-1872) - 11 (1876-1877), καὶ Κ. Ξανθοπούλου, *Συνοπτικὴ ἔκθεσις τῆς πνευματικῆς ἀναπτύξεως τῶν νεωτέρων Ἑλλήνων, ἀπὸ τῆς ἀναγεννήσεως αὐτῶν μέχρι τοῦδε*, Κωνσταντινουπόλη 1880, σσ. 59-70, G. Chassiotis, *L' 'instruction publique chez les Grecs, depuis la Prise de Constantinople par les Turcs jusqu' à nos jours*, Παρίσι 1881, σ. 355 κ.έ.

3. Βλ. τίς μονογραφίες τῶν Charles A. Frazee, *Ὀρθόδοξος Ἐκκλησία καὶ ἑλληνικὴ ἀνεξαρτησία, 1821-1852*, Ἀθήνα, Δόμος, 1987, ἰδίως σσ. 134-144, 174-178, 184-193 καὶ Γεωργίου Δ. Μεταλληνοῦ, *Ἑλλαδικὸν Αὐτοκεφάλου παραλειπόμενα*, Ἀθήνα 1983, σσ.

ἐμπορική συμφωνία, μεταξύ ΗΠΑ και Ὄθωμανικῆς Αὐτοκρατορίας, ἡ ὁποία παρείχε τὸ δικαίωμα στοὺς Ἀμερικανούς νὰ ἐπωφελοῦνται ἀπὸ τὶς διομολογήσεις καὶ ὑπῆγαγε τὴν χώρα τους στὸ καθεστὼς τῆς «πλέον προνομιούχου» («en ziyade musaadeye mazhar memleket»). Οἱ Ἀμερικανοὶ ἔμποροι ἀποκοτοῦν τὴ δυνατότητα νὰ ὀρίζουν ὡς ἀντιπροσώπους τους Ὄθωμανοὺς ὑπῆρκους, ἀνεξαρτήτως θρησκείματος καὶ χωρὶς τὴν παρέμβαση τῶν ὀθωμανικῶν ἀρχῶν. Ἐπακολούθησε, τὸ 1862, ἡ συμφωνία «περὶ ἐμπορίου καὶ ναυσιπλοΐας» («ticaret ve seyr-u sefain»), ἡ ὁποία ἐπέδρασε ἀποφασιστικά στὴν ἀνάπτυξη τῶν συναλλαγῶν.⁴ Ὅμως, οἱ ἀμερικανο-ὀθωμανικὲς σχέσεις, πού ξεκίνησαν μὲ τὴν προοπτικὴ μιᾶς ἐπιμερόδους ἐμπορικῆς συναλλαγῆς γιὰ τὴν χώρα τοῦ Ἀτλαντικοῦ, δὲν περιορίσθηκαν σὲ αὐτὸ μόνον. Ἀπὸ τὸ πρῶτο τέταρτο τοῦ 19ου αἰῶνα, ἀρχικῶς ἔμποροι καὶ ναυτικοί, ἀργότερα μηχανικοί, ἐπιστήμονες, ἐφευρέτες, τεχνικοὶ καὶ ἅπλοι τυχοδιώκτες, ἐπῆραν τὸ δρόμο πρὸς τὴν καθ' ἡμᾶς Ἀνατολή. Ἐν τούτοις, ἡ ἐλευση τῶν ἱεραποστολῶν ἀπεδείχθη ἡ πλέον συστηματικὴ, ὀργανωμένη καὶ σημαντικὴ ὡς πρὸς τὶς πολλαπλές τῆς ἐπιδράσεις.

Οἱ πρῶτοι Διαμαρτυρόμενοι μισσιονάριοι⁵ ἀποστέλλονται ἐκ μέρους καὶ ἀγγλικῶν ἐταιρειῶν. Τὸ 1810, ἡ Ἀγγλικὴ Βιβλικὴ Ἐταιρεία ἐκδίδει, μὲ δαπάνη τῆς ὀλλανδικῆς κυβερνήσεως, νεοελληνικὴ μετάφραση τῆς Καινῆς Διαθήκης, αὐτὴν τοῦ Μαξιμου Καλλιουπολίτου, μαθητῆ τοῦ Λονκάρεως. Τὴν διάδοσὴ τῆς, καθὼς καὶ ἄλλων προτεσταντικῶν βιβλίων, θὰ ἀναλάβουν Ἕλληνοι καὶ Ἀμερικανοί, κυρίως, ἱεραπόστολοι, στοὺς ὁποίους ἀργότερα θὰ προστεθοῦν Ἑλβετοὶ καὶ Γερμανοί, προοριζόμενοι γιὰ τὶς περιοχὲς μὲ ἀρμενικὸ πληθυσμό. Τὸ 1815, ἐγκαθίσταται στὴ Μάλτα, ὁ ἱεροκήρυκας W. Jowett, γιὰ νὰ ἀκολουθήσουν ἄλλοι καὶ ὄχι εὐάριθμοι. Ἐντὸς ὀλίγων ἐτῶν, τὰ ἑλληνικὰ νησιά, οἱ παράλιες πόλεις καὶ κυρίως τὰ Ἴονια, θὰ κατακλυσθοῦν ἀπὸ ἱεραποστολικούς σταθμούς. Τὸ 1829, ἐμφανίζεται στὴ Σμύρνη ὁ J. Brewer, τὸ 1831 ὁ J. Jetter, ἐνῶ τὸ 1834 καταφθάνει ὁ D. Temple. Στὴν Βασιλεύουσα ἐπίσης, τὸ 1839, θὰ ἐγκατασταθοῦν οἱ W. Goodell καὶ H.G. Dwight, ἐνῶ στὴν Προύσα θὰ ἐμφανισθεῖ ὁ B. Schneider, ὁ D. Ladd στὴν Κύπρο κ.ο.κ.⁶

145-174, καθὼς καὶ Κ.Θ. Δημαρᾶ, *Νεοελληνικὸς Διαφωτισμός*, Ἀθήνα, Ἑρμῆς, ³1983, σσ. 371-374, 379-382.

4. Γιὰ τὶς σχέσεις τῶν δύο χωρῶν βλ. γενικότερα Orhan F. Köprülü, «Tarihî Türk-Amerikan Münasebetleri», *Belleten* 51 (1987), σσ. 927-947, ὅπου καὶ σχετικὴ βιβλιογραφικὴ ἐπισημείωση.

5. Γιὰ τὴν ἐτυμολογία τῆς λέξεως βλ. Seumois André V., *Introduction à la missiologie*, Schöneck-Beckenried, 1952, σ. 65 κ.ἐ. καθὼς καὶ Ἡλία Ἀντ. Βουλγαράκη, *Ἡ ἱεραποστολὴ κατὰ τὰ ἑλληνικὰ κείμενα ἀπὸ τοῦ 1821 μέχρι τοῦ 1917*, Ἀθήνα 1971, σσ. 56-69.

6. Βλ. περαιτέρω Χρυσοστόμου Παπαδοπούλου, *Ἱστορία τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος*, τόμ. 1, Ἀθήνα 1920, σ. 165 κ.ἐ., Φίλαρέτου Βαφειδίου, *Ἐκκλησιαστικὴ Ἱστορία*, τόμ. 3², Ἀλεξάνδρεια 1928, σ. 103 κ.ἐ., P.E. Shaw, *American Contacts with the Eastern Churches*,

Οί αντιδράσεις πρὸς τὸ φαινόμενο καὶ οἱ ἐνέργειες γιὰ τὴν ἀναχαίτισή του προήλθαν ἀπὸ δυνάμεις τῆς ἴδιας τῆς Ὁρθόδοξης Ἐκκλησίας. Ἐτσι, ἡ Ἱερὰ Σύνοδος τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος, μὲ σειρά ἐγκυκλίων της, καλοῦσε τὴν ἑλληνικὴ κυβέρνησις γιὰ ἐγκρίσει ἐναντι τοῦ προσηλυτιστικοῦ κινδύνου, ψέγοντας τὴν μὴ «κατ' ἄδειαν καὶ ἐγκρίσιν τῆς Ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας» γενομένη μετάφρασις τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης καὶ τὴ λειτουργία τῶν προσηλυτιστικῶν σχολείων. Πρότεινε, ἐπίσης, τὰ βιβλία ποὺ διανέμονται ἀπὸ τοὺς ἱεροποστολούς καὶ αὐτὰ ποὺ εἰσάγονται στὰ σχολεῖα, νὰ θεωροῦνται προηγουμένως καὶ νὰ ἐγκρίνονται ἀπὸ τὴ Σύνοδο, τὰ ξένα σχολεῖα νὰ ἐποπτεύονται ἀπὸ τὴν πολιτεία καὶ ἡ θρησκευτικὴ διδασκαλία νὰ ἀνατίθεται ἀποκλειστικῶς σὲ Ὁρθόδοξους διδασκάλους.⁷

Ἀνάλογο ἀγῶνα διεξήγαγε καὶ τὸ Οἰκουμενικὸ Πατριαρχεῖο, τὸ ὁποῖο, στὸ πρόσωπο τοῦ Γρηγορίου ΣΤ' (1835-1840, 1867-1871), ἀνέυρε ἕναν ἀπηνή διώκτι τῆς ἐτερόδοξης διδασκαλίας. Ὀλίγους μῆνες μετὰ ἀπὸ τὴν ἀνάρρησή του στὸν πατριαρχικὸ θρόνο (Φεβρουάριος 1836), ὁ Γρηγόριος προέβη στὴ σύστασις ἐιδικῆς ἐκκλησιαστικῆς καὶ πνευματικῆς ἐπιτροπῆς, ἡ ὁποία ἀποσκοποῦσε στὴ συστηματοποίηση τῶν ἀντιδράσεων τοῦ Πατριαρχείου κατὰ τῆς προπαγάνδας τῶν αἰρετικῶν.⁸

Ἡ ἐπιτροπὴ αὐτὴ ἀνέπτυξε ἀξιόλογη δραστηριότητα κατὰ τὰ δύο πρῶτα χρόνια τῆς λειτουργίας της, ὅμως, μετὰ ἀπὸ τὸ 1850 περιῆλθε σὲ ἀδράνεια, ἂν ὄχι σὲ πλήρη ἀνυπαξία, ἕως ὅτου ἀνασυσταθεῖ ἐπίσης ἀπὸ τὸν Γρηγόριο ΣΤ', ὑπὸ τὴν ὀνομασίαν Κεντρικὴ Ἐκκλησιαστικὴ Ἐπιτροπὴ, κατὰ τὴ δευτέρῃ του πατριαρχία, τὸ 1868. Ἐπὶ Ἀνθίμου ΣΤ' τὸ ἔργο της διαχωρίσθηκε σὲ δύο τομεῖς. Τὴν ἐποπτεία ἐπὶ τῶν ἐκκλησιαστικῶν ἀνέλαβε ἡ Κεντρικὴ Ἐκκλησιαστικὴ Ἐπιτροπὴ, ἐνῶ τῶν ἐκπαιδευτικῶν, ἀπὸ τὸ 1873, ἐπιλήφθηκε ἡ Κεντρικὴ Ἐκπαιδευτικὴ Ἐπιτροπὴ.⁹

Θερμότατος ὑποστηρικτῆς τῆς Ἐκκλησιαστικῆς Ἐπιτροπῆς ὑπῆρξε ὁ Μανουὴλ Γεδεών, ὁ ὁποῖος μερμινώντας γιὰ τὴν ἠθικὴ καὶ πνευματικὴ εὐστάθεια θεωροῦσε ἀπαραίτητὴ τὴν ἐπιστάσις τῆς Ἐκκλησίας. Ἐτσι βεβαίως, ἐπικροτοῦσε τὸ ὅτι «ἡ Ἐκκλησία σκεπασμένη περὶ διορθώσεως τῆς ἀκο-

1820-1870, Σικάγο 1937, σσ. 71-108, Gerasimos Augustinos, «Enlightened Christians and the Oriental Churches: Protestant Missions to the Greeks in Asia Minor, 1820-1860», *Journal of Modern Greek Studies* 4/2 (1986), σσ. 129-142.

7. Βλ. Ἱ. Καμίρη, ὁ.π., σσ. 284-292, ὅπου καὶ σύνοψη τῆς σχετικῆς βιβλιογραφίας.

8. Βλ. Ζωὴ Μελανδινού, «Ἡ Πατριαρχικὴ Κεντρικὴ Ἐκπαιδευτικὴ Ἐπιτροπὴ καὶ οἱ ἀγῶνες της», *Δελτίον Μεγαλοσχολιτῶν*, τχ. 3, Ἀθήνα, Φεβρουάριος 1952, σσ. 48-52 καὶ ἐιδικότερα, «Ἡ Πατριαρχικὴ Κεντρικὴ Ἐκπαιδευτικὴ Ἐπιτροπὴ», *Ἐκκλησιαστικὴ Ἀλήθεια*, ἔτος 3 (1882-1883), σσ. 570-571, Ὁ Μέγας Πρωτοσύγγελλος Χρυσόστομος, «Τιμῶνται ἔσροισι καὶ ἐλλόγιοι διευθύνται καὶ διευθύντριοι τῶν Σχολῶν τῆς Ἀρχιεπισκοπῆς Κωνσταντινουπόλεως», *Ἐκκλησιαστικὴ Ἀλήθεια*, ἔτος 21 (1901), σσ. 286-287.

9. Βλ. Μανουὴλ Ἰω. Γεδεών, *Ἀποσπαιώματα Χρονογράφου, 1800-1913*, Ἀθήνα 1932, σ. 170.

λασίας, τῆς παρεισφροσάσης ἐν τῇ διδασκαλίᾳ, καὶ κυρίως ἐν τῇ χρήσει διδασκτικῶν βιβλίων ὀθνεῖους καὶ ἀντευαγγελικὰς ἀρχὰς εἰσαγόντων, μόλις ἐπὶ τοῦ πατριάρχου Γρηγορίου ΣΤ' ἐπραγμάτωσε τὴν σκέψιν αὐτῆς». ¹⁰ Γράφοντας γιὰ τὴν πνευματικὴ κίνησι τοῦ γένους, ὁ Γεδεὼν μᾶς ἀναφέρει ἀρκετὰ πράγματα γιὰ τὴν λειτουργίᾳ τοῦ «σωτηρίου» αὐτοῦ θεομοῦ, παραθέτει ἀποσπλάσματα πρακτικῶν γιὰ τὸ ἔτος 1842, διηγοῦμενος περιστατικά ὡς πρὸς τὴν ἐγκρίσι βιβλίων καὶ τὸν σχετικὸ ἐκκλησιαστικὸ ἔλεγχον. «Ὅλα αὐτά, ὑπὸ τὴν ἀνησυχία ποῦ τὸν διακατεῖχε ὅτι νεοφανὴ κέντρα ἐπεδίωκαν νὰ ἐπιβληθοῦν ἐλέγχοντας τὴν «ἐθνικὴν γραμματεῖαν» καὶ τὴν «ἐθνικὴν παιδευσιν»». ¹¹

Εἵμαστε, νομίζω, κοντὰ στὸ πνεῦμα ποῦ ἐξέφραζε ὁ Κωνσταντῖνος Τυπάλδος Ἰακωβάτος, ὁ ὁποῖος κατηρῖαζε τὸν Καθολικισμό καὶ τοὺς Ἰησοῖτες ὡς «ἀπάτην» καὶ ὡς «πλεκτάνην», γιὰ νὰ προφυλάξει τοὺς ὁμοδόξους τοῦ ἀπὸ τὴν «πανουργίαν» τοὺς καὶ τὴν «κηρυττομένην ὑπ' αὐτῶν ἔνωσιν», προβάλλοντας τὴν πνευματικότητα τῆς Ὁρθοδοξίας καὶ τὴν προσήλωσιν τῆς στὴν παράδοσι τῆς χριστιανικῆς Ἐκκλησίας. Γιὰ τὸν Τυπάλδο, στὴν Ὁρθόδοξο Ἐκκλησία «δὲν εἰσχωροῦσιν αἱ ιδέαι τοῦ κόσμου. Ἡ Ἐκκλησία εἶναι ιδέα ὅλως ἀφρημένη καὶ πνευματικὴ, καθὼς εἶναι καὶ αὐτὴ ἡ πίστις, καὶ ἡ ἀλήθεια καὶ αὐτὸς ὁ Θεός», ἐνῶ στὸν λατινικὸ Καθολικισμό ἀπαντᾶται «ἀντὶ πνευματικοῦ καὶ ἀφρημένου καὶ πίστεως τῆς καρδίας, ὑλικόν τι καὶ αἰσθητικόν». ¹²

Ἡ ἀντίκρουσι ὀφείλεται βεβαίως, στὴν μέριμνα γιὰ τὴν περιφρούρησι τῆς ἀκεραιότητος τοῦ δόγματος καὶ στὴν προσήλωσι στὴ χριστιανικότητα τῆς Ἐκκλησίας, ὁμῶς ἐκπηγάξει, ἐν πολλοῖς, καὶ ἀπὸ τὸ πλέγμα, τὸ ὁποῖο ἀνάγεται σὲ φοβίες αἰώνων, δηλαδὴ στὴν ἄλωσι τῆς Ὁρθοδοξίας ἀπὸ τὸν Πάπα. Δὲν ἀναφέρομαι μόνο στὸ ποιμνιο. Ὁ «πολυῖδμων καὶ ἀγιώτατος» Κωνστάντιος Α' ὁ ἀπὸ Σιναίου, ἐπίστευε ὅτι οἱ «Πάπαι, φλεγόμενοι ἀκατασχέτως τῷ αὐτῷ πρὸς προσηλυτισμὸν θερμῷ ξήλῳ Σίξτου τοῦ Ε', καὶ ὑπνον μὴ δόντες τοῖς ὀφθαλμοῖς, μὴδὲ τοῖς βλεφάροις αὐτῶν νυσταγμόν, ἕως ἂν ἴδωσι τὴν Παπικὴν μοναρχίαν διὰ τῶν αὐτῆς δογμάτων ἐστηρικμένην καὶ ἐπὶ τὴν Ἀνατολήν» καὶ ἀπηύθυνε ἔκκλησι στὴν ἀρωγὴ τῆς «κραταῖας τῶν Ὁθωμανῶν βασιλείας», γιὰ τὴν ἀντιμετώπισι τῆς «παπικῆς λύμης». ¹³ Ὁ Γεδεὼν πάλι, διακήρυττε τὸν ἑαυτοῦ ὡς «ὀπαδὸν τοῦ σχισμα-

10. Βλ. Μανουὴλ Ἰω. Γεδεὼν, «Ἡ πνευματικὴ κίνησις τοῦ γένους ἡμῶν κατὰ τὰ πρῶτα τοῦ ἸΘ' αἰῶνος ἔτη», *Ἐκκλησιαστικὴ Ἀλήθεια*, ἔτος 9 (1888-1889), σ. 346.

11. Βλ. Μ. Ἰω. Γεδεὼν, ὁ.π., σσ. 346-347, 354-359.

12. Βλ. Π.Ι. Ἰακωβάτου, *Ἡ Ὁρθόδοξία ἐλέγχουσα τὸν Παπικὸν Καθολικισμόν καὶ τοὺς Ἰησοῦντας*, Κεφαλονιά 1862, σσ. 3, 11 κ.ἄ.

13. Βλ. Κωνσταντῖος Α', ἀπὸ Σιναίου, *Βιογραφία καὶ συγγράφαι αἱ ἐλάσσονες ἐκκλησιαστικαὶ καὶ φιλογολικαί, καὶ τινες ἐπιστολαὶ τοῦ αὐτοῦ*, Κωνσταντινουπόλι 1866, σσ. 169-171, 176-177. Στὴν ἐκστρατεία γιὰ τὴν ἀνάσχεσι τῶν αἰρετικῶν ρευμάτων πρωτεύουσα θέσι κατέχουν, ἐξ ἀρχῆς, τὰ φυλλάδια. Βλ. ἐνδεικτικῶς τὰ λήμματα ἀρ.

τικοῦ Φωτίου»,¹⁴ ἐνῶ ὁ Φιλάρετος Βαφείδης, στὴν ἐκκλησιαστικὴ του ἱστορία, ἀναφερόμενος στὶς «ἐμμονες καὶ ἀκατάσχετες» ἱεραποστολικές ἐνέργειες, ὁμολογεῖ τὸν συνειρημὸ τῆς εἰκόνας τοῦ «φαρμακεροῦ ἰοῦ».¹⁵ Οἱ ἀντιδράσεις ἐντείνονται πάντως, ἐν ὧσιν ἡ διεισδυση τῶν μισσιοναρίων ἀποδεικνύεται τελέσφορη. Ἐπὶ παραδείγματι, στὴ Σμύρνη οἱ πρῶτοι ἐκπρόσωποι τοῦ American Board of Commissioners of Foreign Missions (A.B.C.F.M.), ὁ Levi Parsons καὶ ὁ Pliny Fisk ἐφθασαν τὸν Ἰανουάριον τοῦ 1820. Ἀρχικῶς ἀπέτυχαν στὸν προσηλυτισμὸ μουσουλμάνων καὶ ἀντιμετώπισαν ἐχθρικὴ διάθεση ἀπὸ τοὺς χριστιανούς, στὴν προσπάθειά τους νὰ προωθήσουν τὴν Βίβλον καὶ ἄλλες σχετικὲς ἐκδόσεις. Ὅμως, μόλις μία δεκαετία ἀργότερα, κατάφεραν νὰ φθάσουν σὲ ἓνα ἀξιοσημεῖωτο ἐπίπεδο θρησκευτικῶν καὶ ἐκπαιδευτικῶν δραστηριοτήτων. Πέρα ἀπὸ τὴ δημιουργία σχολείων καὶ τὴν συστηματικὴν φιλανθρωπίαν, συγκρότησαν βιβλιοθήκην ἐφοδιάζοντάς την, ἐκτὸς ἀπὸ βιβλία θρησκευτικὰ καὶ μὲ ἐκδόσεις λογοτεχνικές, γενικῆς παιδείας καὶ ἐπιστημονικὰ περιοδικὰ. Ἐτύπωσαν ἐπίσης ἑλληνικὸ ἀναγνωστικὸ καὶ ἐπιτομὴ ἑλληνικῆς ἱστορίας. Περισσότερο φιλόδοξη ὑπῆρξε ἡ ἐκδοσις τῆς *Ἀποθήκης τῶν Ὁφελίμων Γνώσεων*, ἡ ὁποία ἐμφορούμενη ἀπὸ τὸ ρητὸ τοῦ Προφῆτη Δανιὴλ «ὡς διδαχθῶσι πολλοί, καὶ πληθύνῃ ἡ γυνῶσις», προτίθεται νὰ παραινῇ τοὺς Ἕλληνας νὰ ἐπιχειρήσουν καὶ νὰ ἐπιτελέσουν «κάτι καλύτερον».¹⁶

Ἔτσι, ὁ Συμυρναῖος Κυριακὸς Λαμπρῦλος Χατζηνικολάου, ὑπὸ τὸ συναίσθημα τῆς ὑπονομεύσεως τῶν πατρῶν δογμάτων, κατατάσσει τὴν συγγραφικὴν του πέννα στὸν ἀγῶνα γιὰ τὴν προάσπισή τους. Τὸ 1836, ὅποτε κυκλοφορεῖ στὴν Σμύρνη ἡ *Ἀπάντησις εἰς τὰς κατ' Ἀγγλῶν καὶ Ἀγγλαμερικανῶν Ἀποστόλων. Παρατηρήσεις τῆς ἐν Σμύρνῃ Ἐκκλησιαστικῆς Ἐπιτροπῆς*,¹⁷ ὁ Λαμπρῦλος ἐκδίδει τὴν μελέτη του *Ὁ Μισσιοναρισμὸς καὶ Προτεσταντισμὸς εἰς τὰς Ἀνατολάς*, διευκρινίζοντας ὅτι δὲν ἐσκόπευε νὰ ὁμιλήσῃ, «δογματικῶς, ἀλλ' ἠθικῶς μόνον καὶ Πολιτικῶς», ὥστε νὰ συνδράμει «πρὸς συντήρησιν τῆς ἀνεκτιμῆτου, καὶ ἀφ' ὅλας τὰς εὐγενεῖς καὶ γενναίας ψυχὰς ἐκπονουμένης Ἑλληνικῆς ΕΝΟΤΗΤΟΣ».¹⁸ Ὁ Χατζηνικολάου θεωρεῖ

2594, 2776, 7666, 7675 στὴν *Ἑλληνικὴ Βιβλιογραφία 1800-1863* τῶν Δημητρίου Σ. Γκίνη καὶ Βαλερίου Γ. Μέξα, τόμ. 1-3, Ἀθήνα 1939-1957.

14. Βλ. Μανουὴλ Ἰω. Γεδεών, «Φῶς ἀπὸ τοῦ σκότους. Β'», *Ἀνατολὴ Κωνσταντινουπόλεως*, ἀρ. 4, 17 Μαρτίου 1877.

15. Βλ. Φιλάρετου Βαφείδου, *ὁ.π.*, σ. 103.

16. Βλ. Gerasimos Augustinos, *ὁ.π.*, σσ. 131-133 καὶ Χρήστον Σωκρ. Σολομωνίδη, *Ἡ δημοσιογραφία στὴν Σμύρνη (1821-1922)*, Ἀθήνα 1959, σσ. 281-283. Περὶ Σόφη Παπαγεωργίου, «Τὸ Ἐξ Ἀμερικῆς Φιλελληνικὸν Τυπογραφεῖον», *Ὁ Ἑρανιστής* 14 (1977), σσ. 77-92.

17. Ταυτόχρονη ἐκδοσις καὶ στὴν ἀγγλικὴ γλῶσσα.

18. Βλ. Κυριακοῦ Λαμπρῦλου Χατζηνικολάου, *Ὁ Μισσιοναρισμὸς καὶ Προτεσταντισμὸς εἰς τὰς Ἀνατολάς, ἥτοι Διαγωγὴ τῶν Προτεσταντῶν Μισσιοναρίων εἰς τὰ μέρη*

ὅτι ἐφόδια τοῦ προσηλυτισμοῦ ἀποτελοῦν ἡ βία, ἡ πειθῶ καὶ ἡ διαφθορά καὶ θὰ ἐξετάσει τὴν παρουσία τῶν μισσιοναρίων στὴν Ἀνατολή, μέσα ἀπὸ τὸ πρίσμα αὐτό.¹⁹ ἔρμηνεῖα, τὴν ὁποία ἀρκετὰ χρόνια ἀργότερα, ἀπὸ τὶς στήλες τῆς ἀθηναϊκῆς *Ἀναπλάσεως*, θὰ ἐπιχειρήσει ὁ Ἱ. Σκαλτσούνης, προσάπτοντας ἀνηθικότητα καὶ ἀντιχριστιανισμό στοὺς ἱεραποστόλους. Ἀνηθικότητα «διότι ἐξηπάτησαν τὸ κοινὸν βεβαιοῦντες ὅτι θέλουσι περιορισθῇ εἰς τῆς ἀπλῆς τῶν κεμένων διαδόσιν ἀνευ σχολίων καὶ ἐρμηνειῶν, ἥδη δὲ παραβιάζουσι τὸ πρόγραμμα των» καὶ ἀντιχριστιανικὸ πνεῦμα «διότι ἀντὶ νὰ δαπανῶσι τοὺς ἐράνους μεταξὺ τῶν εἰδωλολατρῶν καὶ ἀπίστων, ἐργάζονται ἐν μέσῳ χριστιανικῶν κοινοτήτων».²⁰

Στὸ μεγαλύτερο ποσοστὸ τῆς, ἡ ἀντιρρητικῆς φιλολογία διοχετεύεται μέσω τοῦ ἐπισήμου ὁργάνου τῆς Μεγάλης Ἐκκλησίας, τὴν *Ἐκκλησιαστικὴν Ἀλήθειαν*.²¹ Θὰ ξεχώριζα, ὅχι μόνον λόγῳ τῆς ἐκτάσεώς της, τὴν μελέτη τοῦ Μητῆ Χαμουδοπούλου, ὁ ὁποῖος ἐξετάζει τὸ κήρυγμα τῶν ἱεραποστόλων τοῦ Προτεσταντισμοῦ «ἐπὶ τὴν λυδίαν λίθον τῶν Εὐαγγελικῶν λόγων», γιὰ νὰ συμπεράνει τὴν «ἐγκατασπορὰν διδασκαλίας ἀλλοτρίας τοῦ εὐαγγελικοῦ κηρύγματος».²² Διακρίνω ἐπίσης, στὴν «Βραχίαν διασάφησιν περὶ τῶν ἐν τῇ Μικρᾷ Ἀσίᾳ διαμαρτυρομένων ἱεραποστόλων» τοῦ Φιλοθέου Βουεννίου,²³

μας, εἰς τινὰ τε ἄλλα τῆς γῆς μέρη. Καὶ Σχέσεις τοῦ Προτεσταντισμοῦ πρὸς τὴν Μητέρα πασῶν τῶν Ἐκκλησιῶν καὶ τὸ Ἑλληνικὸν Ἔθνος, Σμύρνη 1836, σσ. ε' -στ'.

19. Βλ. ὁ.π., σσ. 1-7 κ.έ.

20. Βλ. Ἱ. Σκαλτσούνη, «Ὁ προσηλυτισμὸς ἐν τῇ Ἀνατολῇ», *Ἀνάπλασις* 9 (10 Μαγτίου 1896), ἀρ. 8, σσ. 81-84. Πρβλ. τὸ ὕψος τοῦ Ἡλίου Τανταλίδου, *Ἐπιστολμαῖα ἐπὶ κηρύσεως φυλλαδίων τινὸς ἐπιγραφομένου Le Protestantisme et l'Eglise Grecque, lettres de M. Le Comte J. de Maistre, ἦτοι ὁ προτεσταντισμὸς καὶ ἡ Γραικικὴ Ἐκκλησία, ἐπιστολαὶ τοῦ Κ. Κόμπος Ἱ. τοῦ Μαΐστρου*, Κωνσταντινουπόλη 1847, σ. ε': «Σμῆνη θερμογυρῶν Μισσιοναρίων ὁσημέραι ἀποβιβάζονται ἄλλοι μετ' ἄλλους εἰς τὰς εὐαγεῖς χώρας τῶν ὀρθοδόξων, πολὺ συνεκφορτίζοντες χρυσοῖν ἀγώγιμον, καὶ δι' ἧς κακοζήλως ἀποψιττακίζουσιν ἑλληνίδος φωνῆς, λέγοντές τε καὶ γράφοντες συκοφαντοῦσιν ἡμῶν ἀναδῶς τοὺς μακαρίζουσιν καὶ ἀοιδίους προγόνους, ἐξυυρρίζουσιν ἡμῶν τὸ γένος ὡς τετυφλωμένον καὶ δεισιδαῖμον, βλασφημοῦσι κατὰ τῆς Μητρὸς ἡμῶν Ἐκκλησίας».

21. Βλ. ἐνδεικτικῶς «Πρὸς τοὺς παρ' ἡμῖν ἐκχυδαῖστας τῆς Ἀγίας Γραφῆς», *Ἐκκλησιαστικὴ Ἀλήθεια*, ἔτος 21 (1901), σσ. 377-380, [Γερμανός] Βιλιάκης], «Σχέσεις Ἐκκλησιῶν», *Ἐκκλησιαστικὴ Ἀλήθεια*, ἔτος 23 (1903), σσ. 498-502, «Θρασυτῆς καὶ ἀσέβεια», *Ἐκκλησιαστικὴ Ἀλήθεια*, ἔτος 27 (1907), σσ. 178-180, [Χριστόφορος] Κνήτης, «Ἡ Ἐκκλησία ἡμῶν δὲν εἶναι προσηλυτιστικὴ», *Ἐκκλησιαστικὴ Ἀλήθεια*, ἔτος 30 (1910), σσ. 287-288. Πρβλ. Ἰωάννα Πετροπούλου, «Φιλίππου Ἀριστοβούλου Ἀνθολόγιο, Θεολογικὴ Σχολὴ Χάλκης 1853-1856», *Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικῶν Σπουδῶν* 5 (1984-1985), σσ. 187-239, ὅπου ἐνδείξεις γιὰ τὴν Θεολογικὴ Σχολὴ Χάλκης ὡς θεολογικοῦ ἐργαστηρίου προπαρασκευῆς «στρατιωτῶν» κατὰ τῶν ἐτεροδόξων.

22. Βλ. Μ[ητῆ] Δ. Χ[αμουδοπούλου], «Οἱ ἐν Ἀνατολῇ Μισσιονάριοι τοῦ Προτεσταντισμοῦ», *Ἐκκλησιαστικὴ Ἀλήθεια*, ἔτος 1 (1880-1881), σσ. 187-189, 199-201, 215-217, 231-234, 257-261, 267-269, 283-286, 303-305, 323-325.

23. Βλ. *Ἐκκλησιαστικὴ Ἀλήθεια*, ὁ.π., σσ. 301-306.

τὴν ἐπισήμανση ἐνὸς βασιικοῦ γνωρίσματος τοῦ Προτεσταντισμοῦ, τοῦ ἀτομικοῦ, ιδιότητα ποὺ δὲν ἀφορᾷ, ἅμεσα, μόνον στὴν χριστιανικὴ σωτηρολογία, ἀλλὰ καὶ στὴν ἀπαρχὴ τοῦ δυτικοῦ ἀτομικιστικοῦ φιλελευθερισμοῦ.²⁴

Ἐκτὸς ἀπὸ τοὺς εὐρισκόμενους ἐντὸς τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ κλίματος, ἀντίρρηση ὡς πρὸς τὰ ξένα σχολεῖα ἐκφράζεται καὶ ἀπὸ τὸν Ἑλληνικὸ Φιλολογικὸ Σὺλλογο Κωνσταντινουπόλεως, ὁ ὁποῖος προέκρινε τὴν καλλιέργεια τῶν δεσμῶν μὲ τὴν κλασικὴ ἀρχαιότητα καὶ ἀποτολμοῦσε τὴν ἀνασφάλεση καθιερωμένων ἀρχῶν καὶ ἀντιλήψεων μὲ διακηρύξεις περὶ «τοῦ φιλελευθέρου ἐν τῷ διανοεῖσθαι, ἐν τῷ λέγειν, ἐν τῷ πράττειν, ἐν τῇ θρησκείᾳ, ἐν τῇ ποιήσει, ἐν τῇ ἱστορίᾳ, ἐν τῇ φιλοσοφίᾳ, ἐν τῇ ἐπιστῇ, ἐν τῇ τέχνῃ».²⁵ Ὁ Σὺλλογος δὲν ἀνησυχεῖ μόνον διότι στὰ σχολεῖα αὐτὰ καλλιεργεῖται «ἀδιαφορία καὶ ἐλάττωσις σεβασμοῦ πρὸς τὰ πάτρια», ἀλλὰ, κυρίως, διότι ἐπέρχεται περιφρόνηση τοῦ ἐθνικοῦ βίου, ὁ ὁποῖος τροφοδοτεῖται ἀπὸ τὸν «μακράϊωνα καὶ ἀκατάλυτον ἑλληνικὸν πολιτισμόν». Αὐτὸ ὑποστηρίζει ὁ ἑταῖρος τοῦ Σὺλλογου Γαβριὴλ Σοφοκλῆς: ὅτι θὰ πρέπει νὰ προσδράμωμεν εἰς τοὺς Εὐρωπαίους, «καθὸ πεφωτισμένους, καθὸ κατέχοντας ἀπειρον ὕλην ἐθνικῆς εὐημερίας, καὶ νὰ καρπούμεθα ἐκ τοῦ ἀνεξαντλήτου πλοῦτου τῶν γνώσεων αὐτῶν, ἀλλ' οὐχὶ πᾶν τὸ προστιχόν καὶ ἐκ τοῦ προχείρου, ἀλλ' εἰσδύσαντες εἰς τὰ ἐνδότερα τοῦ διανοητικοῦ αὐτῶν ταμείου, καὶ ἀναδιφώντας τὰ ἐν αὐτῷ νὰ ἀνεύρωμεν πᾶν εἶτι στερεόν, εἶτι χρῆσιμον εἰς μόρφωσιν τοῦ οἴκειον ἡμῶν βίου, εἶτι συντελοῦν πρὸς ἀνύψωσιν, στέγασιν καὶ ἐπικόσμησιν τοῦ ἐθνικοῦ ἡμῶν οἰκοδομήματος, καὶ νὰ παραλάβωμεν αὐτό, ἀπογυμνώσαντες πρότερον παντὸς ξενικοῦ καὶ ἀπάδοντος, πολλῶ δὲ μᾶλλον μῶμον προσάπτοντος τῷ ἐθνικῷ ἡμῶν βίῳ».²⁶ Τὰ ἴδια πρεσβεύει καὶ ἡ Ὁργάνωσις Κωνσταντινουπόλεως, ἡ ὁποία ἀποσκοποῦσε στὴν ἐδραίωση τοῦ ἑλληνισμοῦ στὴν Ὁθωμανικὴ Αὐτοκρατορία. Ὅπως φρόντισε ὥστε οἱ ἑλληνικὲς ἐπιγραφές τῶν καταστημάτων, οἱ κατάλογοι τῶν ἑλληνικῶν ἐστιατορίων, οἱ τίτλοι τῶν ἐπιστολῶν τῶν Ἑλλήνων ἐμπόρων, ἢ τὰ ἐπισκεπτήρια τῶν Ἑλλήνων Ὁθωμανῶν νὰ εἶναι ἑλληνικά, ἔτσι προσπαθῆσε, μὲ κάθε τρόπο, νὰ ἀποτρέψει καὶ τὴν ἐγγραφή στὰ ξένα σχολεῖα. Προέβη σὲ ἔρανο ὥστε νὰ βοηθηθοῦν οἱ ἀσθενέστεροι οἰκονομικῶς καὶ νὰ μὴν ἔχουν τὴν ἀνάγκη τῆς ἀρωγῆς τῶν ἐτεροδόξων.²⁷ Ὁ Φιλολογικὸς Σὺλλογος, τὸ Ζωγράφειον Λύκειον, τὸ Λύκειον Χατζηχρήστου δέχονταν δωρεὰν τοὺς

24. Ἐπ' αὐτοῦ βλ. περαιτέρω στό: Πασχάλη Μ. Κιτρομηλίδη, *Πολιτικοὶ στοχαστές τῶν νεότερων χρόνων*, Ἀθήνα, Γνώση, ²1992, σσ. 24-26.

25. Βλ. *Περιοδικὸν Ἑλληνικοῦ Φιλολογικοῦ Σὺλλογου Κωνσταντινουπόλεως* 8 (1873-1874), σ. 343.

26. Βλ. Γ. Σοφοκλῆς, «Πόθεν πηγάζει ἡ περὶ τὴν ἑλληνικὴν παιδείαν γενικὴ ὀλιγωρία ἡμῶν», *Περιοδικὸν Ἑλληνικοῦ Φιλολογικοῦ Σὺλλογου Κωνσταντινουπόλεως* 1 (1863), σ. 110.

27. Βλ. Ἀθανασίου Σουλιάτη-Νικολαΐδη, *Ὁργάνωσις Κωνσταντινουπόλεως*, ἐπιμέλεια: Θάνος Βερέμης-Κατερίνα Μπούρα, Ἀθήνα-Γιάννινα, Δωδώνη, 1984, σσ. 48-49.

μαθητές που ἐγκατέλειπαν τὰ ξένα σχολεῖα. Ἐπίσης, ὁ Σύλλογος φρόντισε γιὰ τὴν σύσταση φροντιστηρίου γαλλικῆς γλώσσας, ἐνῶ, τὸ 1909, ἰδρύθηκε ἡ Σχολὴ Γλωσσῶν καὶ Ἑμπορίου.

Στὸν χῶρο τοῦ ἑλληνικοῦ βασιλείου, ἡ Ἑταιρεία Ὁ Ἑλληνισμός, ἡ ὁποία θεωροῦσε ἑαυτὸν ὡς συνδετικὸ κρικο μεταξὺ τῶν ἀλλοτρώτων, τῶν Ἑλλήνων τῆς διασπορᾶς καὶ αὐτῶν τοῦ ἐλλαδικοῦ κράτους,²⁸ τήρησε ἀνάλογη στάση. Ἀπὸ τὸν πρῶτο τόμο τοῦ ὁμώνυμου περιοδικοῦ τῆς καταχωρεῖ ἀπόψεις ὅπως αὐτὴ τοῦ ἱεροκήρυκα Πολυκάρπου Συνοδινού, ὁ ὁποῖος ἔκρουε τὸν κώδωνα τοῦ κινδύνου κατὰ τῶν «ἀσυνειδήτων Προπαγανδῶν», οἱ ὁποῖες «θεωροῦσιν τὴν Ἀνατολὴν ὡς χώραν βάρβαρον καὶ ἀγρίαν καὶ ἔχουσιν δῆθεν ἀνάγκην τῶν φώτων τῆς Δύσεως, ἥτις ἄλλοτε ἐφωτίσθη διὰ τῶν Ἑλληνικῶν Γραμμάτων καὶ τῆς Ἑλληνικῆς Φιλοσοφίας».²⁹ Ἐπίσης, τὸ ζωηρὸ ἐνδιαφέρον τοῦ Συλλόγου τῶν Μικρασιατῶν ἡ «Ἀνατολή», ἀποτυπώνεται στὴ σειρά τῶν ἀρθρῶν «Συμβολαὶ εἰς τὴν ἱστορίαν τοῦ προσηλυτισμοῦ ἐν Μικρᾷ Ἀσίᾳ», ποὺ δημοσιεύονται στὸ ἐκδοτικὸ τοῦ ὄργανο, τὸν *Ξενοφάνη*.³⁰ Ἄλλωστε, τὸ 1893, ὁ πρόεδρος του, Μαργαρίτης Εὐαγγελίδης, ὑποστήριζε στὴν πανηγυρικὴ του ὁμιλία ὅτι ἡ Ἀνατολικὴ Ὁρθόδοξη Ἐκκλησία ὑφίσταται διωγμὸ, ὄχι ἀπὸ ἀλλόθρησκους, ἀλλ' «ὑπ' αὐτῶν ἐκείνων, οἵτινες λέγουσιν ὅτι ἀφωσιώθησαν εἰς τὸ κήρυγμα τοῦ Εὐαγγελίου, ὅτι εἶνε ἀπόστολοι τῆς ἀγάπης, ὅτι ἔργον αὐτῶν εἶνε νὰ καταβιβάσωσιν ἐπὶ τῆς γῆς τὴν βασιλείαν τῶν οὐρανῶν».³¹

Ἄς δοῦμε ὅμως τί διατείνονται καὶ οἱ ἴδιοι οἱ μισιονάριοι, τὴν ἀποστολὴ τῶν ὁποίων θεωροῦν ὁ Εὐαγγελίδης καὶ οἱ ὁμόφυλοι του ὡς ἐξαπάτηση καὶ ὡς προπέτασμα καπνοῦ. Ἐπὶ παραδείγματι, ὁ Julius Richter, ἐκδότης τῆς *Die Evangelischen Missionen*, στὸ ἔργο του *A History of Protestant Missions in the Near East*, ἐπισημαίνει τὴν ἐκπολιτιστικὴ συμβολὴ τῶν ἱεραποστόλων ὡς πρὸς τοὺς μὴ μουσουλμάνους ὑπηκόους τῆς Ὀθωμανικῆς

28. Βλ. «Τὸ πρόγραμμα τῆς ἐταιρείας Ἑλληνισμός καὶ ἡ ἐθνικὴ ὁργάνωσις», *Ἑλληνισμός* 8 (1905), σ. 920. Περαιτέρω βλ. Γιώργος Κόκκινος, *Ὁ πολιτικὸς ἀνορθολογισμὸς στὴν Ἑλλάδα. Τὸ ἔργο καὶ ἡ σκέψη τοῦ Νεοκλῆ Καζάκη (1849-1936)*, Ἀθήνα, Τροχαλία, 1996, σσ. 25-28, κ.ά. Δέσποινα Παράλλη-Μαίρη Ζαγλῆ, *Τὸ περιοδικὸ Ἑλληνισμός (1898-1915, 1928-1932). Παρουσίαση-Βιβλιογραφικὴ καταγραφή*, Ἰωάννινα 1993, σσ. 11-25.

29. Βλ. Πολυκάρπος Ἱ. Συνοδινός, «Ὁ Ἑλληνισμὸς καὶ τὰ Σχολεῖα τῶν θρησκευτικῶν προπαγανδῶν ἐν τῇ Ἀνατολῇ», *Ἑλληνισμός* 1 (1898), σσ. 508-511, πρβλ. John, «Αἱ ἐν τῇ Ἀνατολῇ καθολικαὶ καὶ προτεσταντικαὶ προπαγανδαὶ καὶ ὁ Ἑλληνισμός», *Ἑλληνισμός* 2 (1899), σσ. 211-213.

30. Βλ. «Συμβολαὶ εἰς τὴν ἱστορίαν τοῦ προσηλυτισμοῦ ἐν Μικρᾷ Ἀσίᾳ», *Ξενοφάνης* 2 (1905), σσ. 353-363, 408-413, 437-444, 514-520, 549-557· 3 (1905), σσ. 36-39, 82-85, 114-119, 145-150, 248-255, 343-351, 403-410. Βλ. ἐπίσης, Ἱ. Παρασκευαΐδης, «Ὁ ἐν Πισιδίᾳ προσηλυτισμὸς», *Ξενοφάνης* 2 (1905), σσ. 223-229, «Πολύτιμος ὁμολογία. Ἀνατολικά ἱερατικά σχολαί», *Ξενοφάνης* 5 (1907), σσ. 211-212.

31. Βλ. Ἡ δευτέρα ἐπέτειος ἐορτῇ τοῦ Συλλόγου τῶν Μικρασιατῶν «Ἀνατολῆς», τελεσθεῖσα τῇ Κυριακῇ τῆς Ὁρθοδοξίας, Ἀθήνα 1893, σσ. 10-11.

Αυτοκρατορίας. Για τον Richter, έως την έλευση των Προτεσταντών δεν υπήρχε καμία σοβαρή προσπάθεια εκπαιδευτικής ανασυγκροτήσεως. Αντιθέτως, η μακράιωνη καθυπόταξη των χριστιανών είχε επιφέρει την παράλυση κάθε πνευματικής δραστηριότητας και την επικράτηση προλήψεων και δεισιδαιμονιών.³² Είναι η αντίληψη την οποία με υπεργάλλοντα ένθουσιασμό, το 1860, ο Κόμης του Shaftesbury εξέφραζε: «I do not believe that in the whole history of missions; I do not believe, that in the history of diplomacy, or in the history of any negotiations carried on between man and man, we can find anything to equal the wisdom, the soundness, and the pure evangelical truth of the body of men who constitute the American mission».³³

Το πνεύμα και οι άρχές, από τις οποίες διέπεται η προτεσταντική ιεραποστολή, εκτίθενται αναλυτικά στην «ιστορική» όμιλία του προέδρου του American Board of Commissioners Mark Hopkins, επ' ευκαιρία της πεντηκονταετηρίδος του Board (1860). Για τον Hopkins, δύο ήταν τα συστατικά στοιχεία του ιεραποστολικού έργου. Πρώτον, άφοσίωση στη χριστιανική έσχατολογία και δεύτερον, προσήλωση στην Σταύρωση ως ανανεωτική δύναμη, που ανάγεται σε κάθε πρόοδο εκπαιδευτική, πολιτισμική και αναμορφωτική.³⁴ Έπομένως, δύο ουσιαστικές ιδιότητες θα πρέπει να χαρακτηρίζουν ένα μισσιονάριο: η καθαγίαση, που εκπηγάζει από την ευσέβεια, και ο κοινός νοϋς, που εκπηγάζει από τη συνεχή εξάσκηση και την συναναστροφή με τους πιστούς.³⁵

Η έκσυγχρονιστική εκπαιδευτική συμβολή των Άμερικανών μισσιοναρίων αναγνωρίζεται και από εκπροσώπους της τουρκικής ιστοριογραφίας, η οποία χαρακτηρίζεται, κατ' αρχήν, από εθνικιστική ιδεοληψία και αθθαίρετη έρμηνεία των φαινομένων. Αναφέρομαι στο κείμενο του İlknur Polat, «Osmanlı İmparatorluğu' nda Açılan Amerikan Okulları Üzerine Bir İnceleme» [Μελέτη γύρω από τα άμερικανικά σχολεία που ιδρύθηκαν στην Όθωμανική Αυτοκρατορία].³⁶ Για τον Polat, αρχικός στόχος των μισσιοναρίων υπήρξε η χριστιανική εκπαίδευση και διά μέσου αυτής ο προσηλυτισμός στο προτεσταντικό δόγμα. Σύν τω χρόνω όμως, οι κήρυκες αυτοί του Εὐαγγελίου ανέπτυξαν πολιτική δραστηριότητα επικεντρώνοντας το ενδιαφέρον τους στην άρμενική κοινότητα: «Ανέλαβαν τα μέλη της υπό την προστασία τους· επέδωξαν να παρουσιάσουν τους Άρμενίους ως τους πλέον καταπιεσμένους και άξιολύπητους· ανέπτυξαν ισχυρούς προπαγανδιστικούς μηχανισμούς για να προβάλουν τις θέσεις αυτές· ίδρυσαν προξενεία και δι-

32. Βλ. Julius Richter, *A History of Protestant Missions in the Near East*, Έδιμβουργο-Λονδίνο 1910, σσ. 58-66.

33. Βλ. William Goodell, *Forty Years in the Turkish Empire*, Νέα Ύόρκη 1877, σ. v.

34. Βλ. *Memorial volume of the First Fifty Years of the American Board of Commissioners*, Βοστώνη 1861, σ. 21.

35. Βλ. ό.π., σ. 31.

36. Βλ. *Belleten* 52 (1988), αρ. 203, σσ. 627-652.

πλωματικά γραφεία για να βελτιώσουν τις διασυνδέσεις τους· πέρα από την οικονομική ενίσχυση, εφοδίασαν τους Ἀρμενίους και με όπλα. Κατ' οὐσίαν, σύμφωνα με τὸν Polat, τὸ ζήτημα τῆς ἀρμενικῆς ἀνεξαρτησίας ἀποτελέσει πρόγραμμα γιὰ τὴν ἐδραίωση τῶν ἀμερικανικῶν συμφερόντων στὴν Ἑγγύς Ἀνατολή. Αὐτὴ ἡ πολιτικὴ ὑστεροβουλία ἐπέβαλε τὴν συστηματικὴ δημιουργία ἐκπαιδευτηρίων, τόσο γιὰ τὶς ἀνάγκες τῶν Ἀμερικανῶν ὑπηκόων, ὅσο και κυρίως, γιὰ τὸν προσηλυτισμὸ τῶν ὑπηκόων τῆς Αὐτοκρατορίας. Ἔτσι, ὁ συγγραφέας ἀναφέρεται συνοπτικὰ στὰ τρία ἐπιφανῆ ἐκπαιδευτήρια, δηλαδὴ στὸ Euphrates College (Χαρπούτ), στὸ Robert College (Κωνσταντινούπολη) καὶ στὸ Anatolia (Μερζιφούντα), καὶ ἐπισημαίνει τρία, κατὰ τὴ γνώμη του, γνωρίσματα τῶν ἀμερικανικῶν ἱεραποστολικῶν σχολείων: Τὸν ἐκπαιδευτικὸ ἐκσυγχρονισμό (ἢ ὀργάνωση, ὁ προγραμματισμὸς καὶ ἡ νεωτερικότητα τῶν ἰδρυμάτων ἀποτελέσαν παρὰδειγμα πρὸς μίμηση γιὰ τὶς κοινότητες τῆς Αὐτοκρατορίας)· τὴν πολιτικὴ δράση καὶ τὸν προσηλυτισμὸ. Ἡ μελέτη στηρίζεται πρωτογενῶς σὲ εὐάριθμα ἔγγραφα ἀπὸ τουρκικὲς ἀρχεὶακὲς πηγὲς καὶ ἐκθέσεις ἀπὸ τὰ American National Archives, Despatches from U.S. Consuls in Harput (1895-1906), πού κατ' οὐσίαν ὅμως, δὲν συσχετίζονται μετὰ τὴν τεκμηρίωση τῆς κεντρικῆς ἐπιχειρηματολογίας.

Τὰ ἴδια συμπτώματα ἀφοροῦν καὶ στὸ ἄρθρο τοῦ Ali Tuzcu, «Merzifon' da Ermeni ayaklanmalari» [Ἀρμενικὲς ἐξεγέρσεις στὴν Μερζιφούντα].³⁷ Χωρὶς ἐπαρξὴ τεκμηρίωσης, ὁ Tuzcu ἀνάγει τὸ Anatolia College τῆς Μερζιφούντας σὲ ἐργαστήριό καλλιέργειας τοῦ ἀλληλοσπαραγμοῦ μεταξὺ Ἀρμενίων καὶ Τούρκων καὶ σὲ ἐπίκεντρο τῆς προπαγάνδας τῶν ἀρμενικῶν «τρομοκρατικῶν» ὀργανώσεων. Οἱ πρῶτες οἰκογένειες μισσιοναρίων ἐμφανίσθηκαν στὴν Μερζιφούντα τὸ 1852. Ἐντὸς μιᾶς δεκαετίας, τὰ μέλη τοῦ Board κατὰφεραν νὰ ἐδραιωθοῦν στὴν περιοχὴ καὶ τὸ 1862 ἱδρυσαν τὸ Θεολογικὸ Σεμινάριο, τὸ ὁποῖο ἀποτελέσει πόλο ἑλξεως τῆς ἀρμενικῆς νεολαίας, κυρίως. Κατὰ τὸν συγγραφέα, ἡ ἀντιτουρκικὴ προπαγάνδα καλλιεργήθηκε συστηματικὰ μετὰ τὴν ἔναρξη λειτουργίας τοῦ Anatolia (1886), ὁπότε συστάθηκε καὶ γράφειτο τῆς ἀρμενικῆς ἐπαναστατικῆς ὀργανώσεως τῶν Χιντζάκ. Ἰθύνοντα μέλη τῆς ὀργανώσεως ὑπῆρξαν Ἀρμένιοι καθηγητὲς τοῦ Κολλεγίου, ἐνῶ στὸ ἴδρυμα στεγάστηκε καὶ ἡ ἐπιτροπὴ τύπου καὶ προπαγάνδας. Ὁ Tuzcu περιγράφει τὶς δύο ἀρμενικὲς ἐξεγέρσεις στὴν Μερζιφούντα (1893-1895), ἀναφερόμενος καὶ στὰ μετέπειτα χρόνια (Α΄ Παγκόσμιος Πόλεμος, Πόλεμος τοῦ 1922), ἐν τούτοις, δὲν καθίσταται ἀντιληπτὴ καὶ κυρίως, δὲν τεκμαίρεται ἡ διαπλοκὴ τοῦ Anatolia καὶ τῶν μισσιοναρίων μετὰ τὰ γεγονότα. Σχετικῶς διαφέρει τὸ ἄρθρο τῆς Seçil Akgün,³⁸ ἡ ὁποία βάσει κάποιων

37. Βλ. *Belleten* 57 (1993), ἀρ. 220, σσ. 795-826.

38. Βλ. Seçil Akgün, «Amerikali Misyonerlerin Anadolu'ya bakişlari» [Ἀπόψεις τῶν Ἀμερικανῶν Μισσιοναρίων γιὰ τὴν Ἀνατολία], *Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi (OTAM)* 3 (1992), σσ. 1-16. Τὸ κείμενο αὐτὸ δημοσιεύθηκε ἀρχικῶς, ὑπὸ

ένδειξεων από τα αρχεία του Α.Β.С.С.М. και μαρτυριών σημαντικών εκπροσώπων της αμερικανικής ιεραποστολής, όπως οι Cyrus Hamlin, William Goodell, Mary Rogers κ.ά., καταγράφει τις εντυπώσεις και απόψεις των μισσιοναρίων για τόν, τουρκικό κυρίως, πληθυσμό της Μικράς Ασίας. Έτσι, η Akgün ανακαλύπτει ότι οι Τούρκοι χαρακτηρίζονται ως συντηρητικοί, αλλά επιδεκτικοί νέων αντιλήψεων και κυρίως ανεκτικοί, ενώ οι μισσιονάριοι, ως προς τους Αρμενίους, π.χ. δεν απέκρυπταν την φιλική τους διάθεση και τις πολιτικές τους προϋδεάσεις. Η Akgün επικαλείται, επίσης, την μαρτυρία των ιεραποστόλων ως προς την αξιοσημείωτη χειραφέτηση της Τούρκικας γυναικας στην Ανατολή, στις αρχές του 20ού αιώνα και επισημαίνει την συμβολή των αμερικανικών εκπαιδευτηρίων στην εξέλιξη αυτή. Η σημασία της εργασίας αυτής είναι μεθοδολογική και έγκειται στο γεγονός ότι αναδεικνύει τα βιογραφικά και αυτοβιογραφικά κείμενα των μισσιοναρίων ως υπολογίσιμες πηγές πληροφοριών και μαρτυριών ως προς άτομικές και συλλογικές εκδηλώσεις και συμπεριφορές των κοινοτήτων της Μικράς Ασίας. Το κείμενο ολοκληρώνεται με συνοπτική αναφορά στους Μορμόνους ιεραποστόλους, οι οποίοι πρωτοεμφανίσθηκαν στην Οθωμανική Αυτοκρατορία το 1884, με την άφιξη του Joseph Spori στην Κωνσταντινούπολη και έδρασαν, χωρίς ιδιαίτερη απήχηση, στην ευρύτερη περιοχή της Αντιόχειας. (Σημειώνω ότι η μοναδική, μέχρι στιγμής, τουρκική μονογραφία για την παρουσία των Αμερικανών ιεραποστόλων στην Μικρά Ασία, η οποία και στηρίζεται σε αξιόλογη αναδίφηση στα αρχεία του Α.Β.С.С.М., Uygur Kocabaşoğlu, *Kendi belgeleriyle Anadolu'daki Amerika. 19. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğundaki Amerikan Misyoner Okulları*, Κωνσταντινούπολη 1991, σσ. 255, παρουσιάζεται από την συνάδελφο Πηνελόπη Στάθη, στις οικείες σελίδες του παρόντος Δελτίου).

Πάντως, η διαπλοκή της προτεσταντικής ιεραποστολής με την αμερικανική διπλωματία στην Έγγυς Ανατολή εξετάζεται διεξοδικά από τον Joseph L. Grabill, *Protestant Diplomacy and the Near East. Missionary Influence on American Policy, 1810-1927*, Μιννεάπολη 1971, ο οποίος επισημαίνει ότι θα πρέπει να αναγνωρισθεί η συμβολή των αμερικανικών θρησκευτικών όμάδων στην σφύρηλάτηση του έθνικισμού στην Ασία. Ο Grabill θεωρεί τους μισσιοναρίους ως πράκτορες επικοινωνίας μεταξύ των ΗΠΑ και της Έγγυς Ανατολής, ως «Αμερικανούς διεθνιστές» όπως τους κατονομάζει. Μέσα από το πρίσμα αυτό και προσπαθώντας να κατανοήσει τα κοινωνικά συμφραζόμενα βάσει των οποίων έδρασαν οι ιεραποστολικοί, προσεγγίζει και τόν αρμενικό, αραβικό και βουλγαρικό έθνικισμό.³⁹ Το έργο αυτό στηρίζε-

τόν τίτλο «The Turkish Image in the Reports of American Missionaries in the Ottoman Empire», στο *The Turkish Studies Association Bulletin* 13 (1989), άρ. 2, σσ. 91-105, χωρίς ουσιώδεις διαφορές από το μετέπειτα.

39. Βλ. Joseph L. Grabill, ό.π., σσ. 4-10, 135 κ.έ., 305-309. Ώς προς την επίκληση της

τα σὲ ἀξιοσημείωτο εὗρος πηγῶν: Ἀρχεῖα τοῦ A.B.C.F.M., συλλογὲς χειρογράφων ἀπὸ τὸ Presbyterian Board of Foreign Missions, ἀρχεῖα τῶν New York City, Syrian Protestant College, Robert College καὶ International College, προσωπικὰ ἀρχεῖα (James Bryce, Charles R. Crane, Edward Dodd, Henry Morgenthau, Caleb F. Gates κ.ἄ.), δημοσιευμένες ἀρχεὶακὲς πηγές (*Foreign Relations of the United States, Documents on British Foreign Policy: 1919-1939*).

Εἰδικότερα πάντως γιὰ τὸ A.B.C.F.M., τὸν τόμο, ποὺ ἐκδίδεται γιὰ τὴν πεντηκονταετή του παρουσία,⁴⁰ θὰ πρέπει νὰ τὸν ἐντάξουμε στὶς πλέον σημαντικὲς δημοσιευμένες πηγές. Στὶς σελίδες του ἀποθησαυρίζονται πληροφορίες καὶ στοιχεῖα ποὺ ἀφοροῦν στὴν δημιουργία τοῦ A.B.C.F.M., στὴν ἐταιρική του ὑπόσταση, στὶς σχέσεις του μὲ ἐκκλησιαστικὰ σώματα, στοὺς ἰδρυτὲς καὶ στὰ μέλη, στὶς ἐπιτροπές, στὴν ἀλληλογραφία καὶ στὴν βιβλιοθήκη, στὰ οἰκονομικά του, καθὼς καὶ ἓνα εὗρος πληροφοριῶν καὶ στοιχείων γιὰ τὶς ἱεραποστολές. Ἐπὶ παραδείγματι, ὁ ἀναγνώστης μπορεῖ νὰ ἀνεύρει ἀπὸ μία προσευχή στὴν γλῶσσα τῶν Cherokee, ἕως τὸν κανονισμό γιὰ τὶς δαπάνες τῶν μισσιοναρίων.⁴¹ Τὴν ἔκδοσιν αὐτὴ προλογίζει ὁ Rufus Anderson, ἀπὸ τὰ ἐπιφανῆ στελέχη τοῦ Board, ὁ ὁποῖος τὸ 1873 ἐξέδωσε τὴν ἐμπεριστατωμένη *History of the Missions of the American Board of Commissioners for Foreign Missions to the Oriental Churches*, τόμ. 1-2 Βοστώνη 1873, στὴν ὁποία ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον παρουσιάζουν οἱ ἀναφορές του στὴν Ἑλλάδα καὶ τὸν Jonas King, καθὼς καὶ στοὺς Ἀρμένιους.⁴² Εἶχε προηγηθεῖ τὸ ἔργο του *Foreign Missions: Their Relations and Claims*, Νέα Ὑόρκη 1869, στὸ ὁποῖο ὁ Anderson περιγράφει τὰ χαρακτηριστικὰ τῶν ἱεραποστολῶν καὶ τὶς βασικὲς ἀρχές καὶ μεθόδους τους, μέσα ἀπὸ τὸ πρίσμα ἐνὸς οἰκουμενικοῦ Προτεσταντισμοῦ.⁴³

Τὸ A.B.C.F.M., ἀπὸ τὸ 1805 καὶ μετὰ, προβαίνει στὴν ἔκδοσιν τοῦ ἐντύπου *The Missionary Herald*, τὸ ὁποῖο θὰ ἀποτελέσει, ἐπὶ σειρὰ ἐτῶν, τὸ ἐπίσημὸ του ὄργανο. Στὶς σελίδες του ἀποθησαυρίζονται πλῆθος πληροφοριῶν καὶ στοιχείων γιὰ τὸ ἀνὰ τὸν κόσμον ἱεραποστολικὸ ἔργο τοῦ Board. Τὰ κείμενα τοῦ περιοδικοῦ συντάσσονται ὑπὸ μορφὴν δελτίου ἀναφορᾶς καὶ ἔτσι κατὰ κανόνα ταξινομοῦνται: Ἀποστολὴ στὴν Ἑλλάδα, ἀποστολὴ στὴν Κύπρο, ἀποστολὴ στὴν Παλαιστίνη, στὴν Κεῦλάνη κ.ο.κ. Ἐτεῖ, ὁ ἀναγνώστης θὰ πρέπει τὶς περισσότερες φορὲς νὰ περιδιαβεῖ τὶς σχετικὲς στήλες καὶ νὰ ἀποδελτιώσῃ τὸ κείμενο, ὥστε νὰ ἀντλήσῃ τὶς ἀναφορές ποὺ ἀναζητεῖ.

ἀμερικανικῆς φιλανθρωπίας κατὰ τὴν κρίσιν ἐμπόλεμη περίοδο στὴν Μικρὰ Ἀσία βλ. Marjorie Housepian, «George Horton and Mark L. Bristol: Opposing forces in U.S. Foreign Policy, 1919-1923», *Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικῶν Σπουδῶν* 4 (1983), σσ. 131-149.

40. Βλ. *Memorial volume*, ὅ.π.

41. Βλ. ὅ.π., σσ. 342, 433-434.

42. Βλ. ὅ.π., τόμ. 1, σσ. 90-163, 279 κ.έ., 386 κ.έ.: τόμ. 2, σσ. 1-77, 211 κ.έ.

43. Βλ. ὅ.π., σσ. 29-43 καθὼς καὶ 109-119. Πρβλ. James S. Dennis, *Foreign Missions After a Century*, Νέα Ὑόρκη-Σικάγο 1893, σσ. 11-51.

Ἐπὶ παραδείγματι, στὸν τόμο 18 (1822), στὴν στήλη γιὰ τὴν ἀποστολὴ στὴν Παλαιστίνη, ἀπαντῶνται ἀποσπάσματα ἀπὸ τὶς ταξιδιωτικὲς σημειώσεις τοῦ L. Parsons στὴν Ἑλλάδα, ὅπου καὶ οἱ ἐντυπώσεις τοῦ ἀπὸ τὴ συνάντησής του μὲ τὸν Νεόφυτο Βάμβα· στὸν τόμο 34 (1838), στὴν στήλη γιὰ τὴν Προύσα, ὑπάρχουν ἀναφορὲς γιὰ ἡθὴ καὶ ἔθιμα τοῦ ἀρμενικοῦ πληθυσμοῦ καὶ γιὰ τὰ ἐκπαιδευτικὰ πράγματα τῆς περιοχῆς· στὸν τόμο 26 (1830), δημοσιεύονται ὁδηγίες πρὸς τὸν ἱεραπόστολο D. Temple γιὰ τὴν προετοιμασίαν τῶν σχολικῶν ἐγχειριδίων γιὰ τοὺς Ἕλληνες, ἡ ἀκόμη, στὸν τόμο 23 (1827), ὁ John Hartley, ἀναφερόμενος στὴν ἐπίσκεψή στίς Ἑκκλησίες τῆς Ἀποκαλύψεως, δρᾷται τῆς εὐκαιρίας νὰ ἐκθέσῃ τὶς ἐπισημάνσεις καὶ σκέψεις τοῦ γιὰ τὸ ἱεραποστολικὸ ἔργο. Ἐπίσης, στὴ σειρὰ τῶν *Annual Report of the American Board of Commissioners for Foreign Missions*, ἀπαντῶνται πίνακες καὶ ἄλλες συγκεντρωτικὲς ἀναφορὲς ὡς πρὸς τὸ ἔργο καὶ τὶς δραστηριότητες τοῦ Board.

Οἱ σχετικὲς πρωτογενεῖς πηγὲς ἐμπλουτίζονται κατὰ πολὺ, μὲ ἔργα ὅπως αὐτὸ τοῦ G. Washburn, *Fifty Years in Constantinople and Recollections of Robert College*, Βοστώνη καὶ Νέα Ὑόρκη 1909, τὸ ὁποῖο ἀποτελεῖ ἕναν ἀρκετὰ ἐνδιαφέροντα ἀπολογισμὸ γιὰ τὴν δραστηριότητά καὶ τὴν ἀπὸ τὴν ἀπὸ τῆς Ροβερτείου στὴν Κωνσταντινούπολη, καὶ τὸ συναφὲς αὐτοβιογραφικὸ βιβλίο τοῦ Cyrus Hamlin, *My Life and Times*, Νέα Ὑόρκη 1893, συνιδρυτῆ, μαζὶ μὲ τὸν Christopher Robert τοῦ Κολλεγίου.⁴⁴ Γιὰ τὸ ἐξ Ἰσου σημαντικὸ ἐκπαιδευτικὸ ἱδρυμα τῶν μισσιοναρίων, τὸ Anatolia College, ὑπάρχουν δύο ὑπολογισμὲς μονογραφίαι: Mary and Everett Stephens, *Survival Against All Odds. The First 100 Years of Anatolia College*, Νέα Ὑόρκη 1986 καὶ George E. White, *Adventuring with Anatolia College*, Iowa [1940]. Τὸ βιβλίο τοῦ White, ἐπίτιμου προέδρου τοῦ Anatolia, ἀποτελεῖ ἕνα ἐμπεριστατωμένο χρονικὸ τῆς παρουσίας τοῦ στὸ Κολλέγιο (1886-1933), ἀλλὰ ἐμπεριέχει ταυτοχρόνως καὶ σκέψεις γύρω ἀπὸ τὶς ἱστορικὲς προϋποθέσεις καὶ τὰ τεκταινόμενα, ὅπως τὸ Ἀρμενικὸ ζήτημα, οἱ Νεότουρκοι, ὁ ἐξευρωπαϊσμός τῆς Τουρκίας.⁴⁵ Ἀπὸ τὴν ἀποψη αὐτῇ, δηλαδὴ τῆς συναντιλήψεως γιὰ τὸν ἱστορικὸ περίγυρο, ὑπερτερεῖ τὸ βιβλίο τῶν Stephens, στὸ ὁποῖο θὰ πρέπει νὰ διακρίνουμε τὰ κεφάλαια: «Missionary Aspirations and the Ottoman Empire», «Islam versus Christianity» καὶ «Liberty, Justice, Equality, Fraternity».⁴⁶

Ἡ ἑλληνικὴ ἱστοριογραφία δὲν ἔχει ἐγκύψει συστηματικὰ στὸ θέμα. Ἐν τούτοις, δύο μελετήματα χρήζουν μνείας στὸ πλαίσιο τῆς παρούσας ἐπισκοπήσεως. Ἡ Κυριακὴ Μαμώνη, μέσα ἀπὸ τὸ πρίσμα τῆς διερευνήσεως

44. Βλ. ὁ.π., ἰδίως σσ. 205-295, 415-484.

45. Βλ. ὁ.π., σσ. 65 κ.ε., 173-182, 187-191.

46. Βλ. Mary and Everett Stephens, ὁ.π., σσ. 3-10, 29-36. Γιὰ τὸ Anatolia College πρβλ. καὶ Γ. Μανώλακας, «Μαρσοβὰν ἢ Μερζιφοῦν», *Ξενοφάνης* 5 (1907), σσ. 188-194, καὶ τὸ φυλλάδιο *Anatolia College*, Marsovan, Turkey, [1885;].

τῶν ἐνεργειῶν τοῦ Πατριαρχείου κατὰ τῶν ἱεραποστολῶν, στὴν ἀρχικὴ φάση τῆς διεισδύσεως, καταλήγει σὲ μία χρήσιμη καταγραφή τῆς ἐκτάσεως τοῦ φαινομένου στὶς μικρασιατικὲς ἐπαρχίες, στὴν ἐπικράτεια τοῦ ἑλληνικοῦ βασιλείου, στὴν Θράκη, στὴν Κύπρο κ.ἄ., καὶ ἀναδεικνύει μία σημαντικὸτατη πηγή γιὰ τὸ ζήτημα αὐτὸ ὅπως ὁ κώδικας 69 (Ταμείου Ἀνταλλαξίμων), ποὺ ἀναφέρεται στὴ δραστηριότητα τῆς Ἐκκλησιαστικῆς Πνευματικῆς Κεντρικῆς Ἐπιτροπῆς.⁴⁷ Ἐπίσης, ὁ Ἀρ. Στεργέλλης, μὲ ἀφορμὴ ὑπόμνημα τῆς Φιλεκπαιδευτικῆς Ἑταιρείας Σμύρνης γιὰ τὸν προσηλυτισμό, ἐπισημαίνει τὴν ἱστορικὴ διάσταση τοῦ προβλήματος καὶ ἐπεκτείνει τὶς ἀναφορὲς του πέραν τῆς περιοχῆς τῆς Σμύρνης, στηριζόμενος σὲ ἀρκετὲς πρωτογενεῖς καὶ δευτερογενεῖς πηγές.⁴⁸

Ἄς μοῦ ἐπιτραπῇ νὰ τεματίσω τὴν περιδιάβαση αὐτὴ μὲ τὶς ἑξῆς παρατηρήσεις: Ἡ διερεῦνηση καὶ μελέτη τῆς δράσεως τῶν Προτεσταντῶν ἱεραποστόλων στὴν Μικρὰ Ἀσία ἀναδεικνύεται ἐνδιαφέρουσα σὲ συνάρτηση μὲ τρία ἐπίπεδα προσεγγίσεως: ἀπὸ πραγματολογικῆς ἀπόψεως, ἡ σχετικὴ μὲ τὸ ἀντικείμενο αὐτὸ ἔρευνα θὰ ἀποκαλύψει ἕναν σημαντικὸ γνωστικὸ πλοῦτο, τὸν ὁποῖο ἡ παρωχημένη ἑλλαδοκεντρικὴ ἀντίληψη τῆς ἱστορίας ἀγνοοῦσε, ἐγκλωβίζοντας ἔτσι καὶ τὴν ἱστορικὴ ἔρευνα σὲ ἕνα πεπερασμένο πεδίο πηγῶν. Ἀπὸ θεωρητικῆς ἀπόψεως, ἡ προσπάθεια κατανοήσεως καὶ ἐξηγητικῆς τοῦ ἱεραποστολικοῦ ἔργου προσγράφεται σὲ μία γενικότερη προσέγγιση τῆς νοστοροπίας καὶ τῶν ἀντιλήψεων, μὲ τὶς ὁποῖες οἱ φορεῖς αὐτοὶ τοῦ δυτικοῦ πολιτισμοῦ ἀντιμετώπιζαν τὸν κόσμον τῆς καθ' ἡμᾶς Ἀνατολῆς. Καὶ ἀντιστρόφως· ἐνδιαφέρει, πέραν τῆς καθ' ἀρχὴν ἀντικρούσεως τοῦ φαινομένου σὲ ἐπίπεδο θεσμικὸ (Ἐκκλησία, ἐκπαίδευση), ἡ σχέση τῶν Ὁρθόδοξων πληθυσμῶν μὲ τοὺς μισσιοναριοὺς ὡς διασταύρωση δύο ἀνόμοιων πολιτισμικῶν μεγεθῶν στὴν ἐποχὴ τῆς παγκόσμιας διεισδύσεως καὶ ἐπιβολῆς τοῦ πολιτισμοῦ τῆς Ἑσπερίας. Τέλος, στὸ μεθοδολογικὸ ἐπίπεδο, ἡ διερεύνηση τῆς πολιτισμικῆς ἐπιδράσεως στὴν βάση, ἅς ποῦμε, τῆς ἱστορίας τῶν ἀντιλήψεων καὶ τῶν συνειδήσεων, θὰ κατευθύνει τὴν ἔρευνα στὴν ἀποθησαύριση μαρτυριῶν τῆς προφορικῆς ἱστορίας καὶ στὴν διασταύρωση τῶν μαρτυριῶν τῆς γραπτῆς μὲ ἐκείνες τῆς προφορικῆς, ἐπαυξάνοντας ἔτσι τὴν ἀναστροφή καὶ τὴν ἐξοικείωση μὲ νέες τεχνικὲς στὴν μεθοδολογία τῆς ἱστορικῆς ἔρευνας.

47. Βλ. Κυριακὴ Μαμώνη, «Ἀγῶνες τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου κατὰ τῶν Μισσιοναρίων», *Μνημοσύνη* 8 (1980-1981), σσ. 179-211.

48. Βλ. Ἀρ. Π. Στεργέλλης, «Τὸ πρόβλημα τῶν προσηλυτισμῶν στὴ Μικρὰ Ἀσία μὲ ἀφορμὴ ὑπόμνημα τῆς Φιλεκπαιδευτικῆς Ἑταιρείας Σμύρνης (1887)», *Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικῶν Σπουδῶν* 10 (1993-1994), σσ. 205-234.